

مقدمه‌ای بر

برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها

دکتر محمود جمعه‌پور

تهران

۱۳۸۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

جمعه پور، محمود، ۱۳۴۳.

مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها/ محمود جمعه پور. — تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۴.

هفت، ۲۶۴ ص: جدول، نمودار. — («سمت»؛ ۹۱۳. جامعه‌شناسی؛ ۵۱)

ISBN 964-459-959-4

بها: ۱۶۵۰۰ ریال.

پشت جلد به انگلیسی: Mahmood Jomehpour. An Introduction to: Ruval:

Development Planning: Approaches and Methods.

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۲۵۶، ۲۶۴.

۱. عمران روستایی — برنامه‌ریزی — راهنمای آموزشی (عالی). ۲. عمران روستایی — طرحها — راهنمای آموزشی (عالی). ۳. عمران روستایی — ایران — برنامه‌ریزی. ۴. عمران روستایی — ایران — طرحها. الف. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت). ب. عنوان.

۳۷۰/۱۱۲

HN ۴۹/ع ۸ ج ۸

۸۴-۱۶۶۸۱

کتابخانه ملی ایران

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها

دکتر محمود جمعه پور

چاپ اول: تابستان ۱۳۸۴

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

قیمت ۱۶۵۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

آدرس ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبروی پمپ گاز، کدپستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵-۲.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و جز اینها برای «سمت» محفوظ است (نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است).

سخن «سمت»

یکی از اهداف مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاهها بوده است و این امر، مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبنای و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گامهایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها» را که به اختصار «سمت» نامیده می شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم بپردازد و در هر کدام از رشته های علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن، باید به تدریج و پس از انتقادهای و یادآوریهای پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند. کتاب حاضر برای دانشجویان رشته علوم اجتماعی (گرایش برنامه ریزی اجتماعی) در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی درس برنامه ریزی روستایی به ارزش ۳ واحد تدوین شده است. ضمناً این کتاب برای دانشجویان رشته های جغرافیا، برنامه ریزی توسعه منطقه ای، شهری منطقه ای، رفاه اجتماعی و نیز درسهای جامعه شناسی روستایی، مردم شناسی روستایی و جامعه شناسی توسعه در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد قابل استفاده است. امید می رود که علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه مندان نیز از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این سازمان را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۹	بخش اول: دیدگاههای برنامه‌ریزی توسعه روستایی
۲۷	فصل اول: تعریف روستا و مفاهیم آن
۲۸	فصل دوم: اهمیت و جایگاه بخش روستایی در فرایند توسعه
۳۱	جایگاه بخش روستایی از نظر جمعیتی
۳۷	جایگاه جمعیتی بخش روستایی در ایران
۳۹	جایگاه و اهمیت بخش روستایی از نظر اقتصادی
۴۰	اهمیت بخش روستایی به عنوان تولید کننده مواد غذایی
۴۲	اهمیت بخش کشاورزی در تولید مواد اولیه مورد نیاز بخش صنعت
۴۶	اهمیت بخش روستایی در تولید ناخالص ملی، اشتغال و کاهش فقر
۵۱	جایگاه اقتصادی بخش روستایی و کشاورزی و سهم آن در...
۵۱	فصل سوم: مفاهیم و دیدگاههای توسعه روستایی
۵۶	تعریف توسعه و مفاهیم آن
۶۰	تعریف توسعه روستایی
۶۰	الگوها و دیدگاههای توسعه
۶۲	الگوی توسعه از طریق رشد اقتصادی
۶۵	الگوی توسعه پایدار
۷۵	توسعه پایدار انسانی
۷۵	فصل چهارم: راهبردهای توسعه روستایی
۷۷	راهبرد توسعه جامعه‌ای
۷۷	انقلاب سبز (راهبرد توسعه کشاورزی) (۱۹۵۰-۱۹۷۰)

۸۷	رهیافت نیازهای اساسی (الگوی توسعه اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی)
۱۰۰	توسعه همه‌جانبه روستایی (اوایل دهه ۱۹۷۰)
۱۰۶	راهبرد توسعه روستا- شهری
۱۱۲	راهبردهای فضایی و توسعه مناطق روستایی
۱۱۳	روش توسعه از بالا به پایین
۱۱۵	روش توسعه از پایین به بالا
۱۱۶	الگوی سطح‌بندی مناطق و مراکز روستایی و استانداردها و ضوابط ارائه...
۱۱۹	سازمان فضایی و مکانهای مرکزی
۱۲۶	راهبرد مراکز رشد
۱۳۱	راهبرد مراکز روستایی
۱۳۳	فصل پنجم: فرایند برنامه‌ریزی روستایی در برنامه‌های توسعه
۱۳۳	تعریف برنامه‌ریزی، فرایند و مراحل آن
۱۳۹	نگرش سیستمی به روستا و توسعه روستایی
۱۵۰	برنامه‌ریزی روستایی در برنامه‌های توسعه
۱۵۰	جایگاه توسعه و عمران روستایی در برنامه‌های پنج‌ساله عمرانی کشور
۱۵۴	جایگاه عمران روستایی پس از انقلاب (۱۳۵۷-۱۳۷۵)
۱۵۸	فعالیتهای عمران روستایی در برنامه‌های پنج‌ساله جمهوری اسلامی
۱۶۲	مقایسه هزینه و درآمد خانوار روستایی و شهری
	بخش دوم: روشهای برنامه‌ریزی روستایی
۱۶۹	فصل ششم: روشهای پژوهش در برنامه‌ریزی روستایی
۱۷۰	بررسی اسنادی و استفاده از داده‌های موجود
۱۷۰	روشهای پیمایش
۱۷۰	روش پیمایش شناسایی
۱۷۱	روش پیمایش نمونه‌ای
۱۷۱	روشهای ارزیابی سریع روستایی
۱۷۶	مشاهده مشارکتی
۱۷۷	روشهای ارزیابی پروژه‌های توسعه روستایی

۱۸۱	فصل هفتم: روشهای سطح‌بندی سکونتگاهها و نواحی روستایی
۱۸۱	سازمان فضایی و سطح‌بندی روستاها
۱۸۴	تعیین سلسله مراتب روستایی
۱۸۴	مدل اسکالوگرام گاتمن
۱۸۷	مدل تعیین ضریب مرکزیت خدماتی
۱۹۴	روش تجزیه و تحلیل عاملها
۲۰۸	روش تاکسونومی برای تعیین سلسله مراتب سکونتگاههای روستایی
۲۱۰	مراحل اجرای مدل تاکسونومی
۲۲۵	فصل هشتم: روشهای اندازه‌گیری سطح فقر، توسعه انسانی و توزیع برابری
۲۲۵	شاخص توسعه انسانی
۲۳۱	محاسبه شاخص امید به زندگی شهرستانها
۲۳۴	کاربرد شاخص توسعه انسانی در برنامه‌ریزی توسعه روستایی
۲۳۶	شاخص فقر انسانی در کشورهای در حال توسعه
۲۳۸	کاربرد شاخص فقر انسانی در برنامه‌ریزی روستایی
۲۴۰	شاخص توسعه نسبت جنسی
۲۴۱	نحوه محاسبه شاخص توسعه نسبت جنسی
۲۴۵	کاربرد شاخص توسعه نسبت جنسی GDI در برنامه‌ریزی روستایی
۲۴۵	روشهای اندازه‌گیری سطح برابری و نابرابری در توزیع
۲۴۶	توزیع دهگانه
۲۴۸	منحنی لورنز
۲۴۹	ضریب جینی
۲۵۴	کاربرد روشهای اندازه‌گیری سطح برابری و نابرابری توزیع در برنامه‌ریزی...
۲۵۶	کتابنامه

مقدمه

روستاها کهن‌ترین شکل سکونتگاه‌های بشری و روستانشینی یکی از قدیم‌ترین شیوه‌های زندگی اجتماعی بشر است. روستاها از گذشته به عنوان اجتماعات پایه، نقش اساسی در شکل‌گیری و شکوفایی جوامع و تمدنها داشته‌اند. افول بسیاری از تمدنها نیز به ویرانی روستاها و بی‌توجهی به آنها به عنوان عناصر پایه تولید و رونق اقتصادی مربوط می‌شود. توسعه بخش صنعت و گسترش شهرنشینی باعث شد به مرور از سهم روستاها به عنوان مکانهای تولیدی که نیاز سایر بخشهای جامعه را تأمین می‌کردند، کاسته شود. با وجود این حتی در اوج توسعه صنعتی و شهرنشینی، بخش روستایی به عنوان بخش تولید پایه و اساسی به هیچ وجه اهمیت خود را از دست نداده است. چنان که در کشورهای صنعتی اروپا و حتی امریکا حمایت از بخش کشاورزی یک اصل و خط قرمز به شمار می‌آید که در اتحادیه‌های اقتصادی و سازمان تجارت جهانی، هر زمان که بحث بر سر بخش روستایی و کشاورزی است، این کشورها تحت هیچ شرایطی حاضر به پذیرش شرایطی که به ضرر بخش کشاورزی و روستایی آنها باشد نیستند، حتی اگر این پذیرش منافع دیگری برای آنها به همراه داشته باشد.

در کشورهای در حال توسعه نیز به طریق اولی بخش روستایی اهمیتی دو چندان دارد. هنوز بیش از نیمی از جمعیت جهان در روستاها زندگی می‌کنند و بیش‌بینی شده که در سال ۲۰۰۷ جمعیت جهان به ۵۰ درصد روستایی در مقابل ۵۰ درصد شهری برسد. این نسبت در کشورهای در حال توسعه بیش از ۶۰ درصد و در مواردی به بالاتر از ۷۰ درصد جمعیت روستایی نیز می‌رسد. به‌طوری که در سال ۲۰۰۰ از کل جمعیت جهان که ۶ میلیارد و ۶۰ میلیون بوده است، ۴ میلیارد و ۸۷۰

میلیون یا ۸۰ درصد در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کرده‌اند و از این جمعیت ۲ میلیارد و ۹۳۰ میلیون در نواحی روستایی این کشورها زندگی می‌کرده‌اند که ۶۰ درصد جمعیت این کشورها و حدود ۹۱/۳ درصد کل جمعیت روستایی جهان در کشورهای در حال توسعه بوده‌اند. از حدود ۳ میلیارد جمعیت روستایی نزدیک به ۱ میلیارد در فقر مطلق به سر می‌برند.

اغلب این کشورها تولیدکننده و صادرکننده محصولات کشاورزی هستند و بخش قابل توجهی از تولید ناخالص ملی آنها را بخش روستایی تولید می‌کند. شهرنشینی در این کشورها به سرعت در حال گسترش است که نیاز به تولید مواد غذایی را افزایش می‌دهد و تولیدکنندگان روستایی که روز به روز از نظر تعداد کمتر می‌شوند، در تأمین مواد غذایی جمعیت مصرف‌کننده، صادرات مواد اولیه و تأمین ارز مورد نیاز اقتصاد ملی این کشورها اهمیت بیشتری می‌یابند.

از سوی دیگر، توسعه بخش صنعت در این کشورها نیز وابستگی به بخش روستایی و کشاورزی را به‌عنوان تأمین‌کننده بخش مهمی از مواد اولیه مورد نیاز صنایع افزایش می‌دهد. با وجود همه این دلایل در حال و هوای توسعه سریع، صنعتی شدن و رشد شتابان شهرنشینی در این کشورها، برای چند دهه بخش روستایی مورد فراموشی، بی‌توجهی یا کم‌توجهی قرار گرفته است و خود این مسئله باعث محروم ماندن روستاها و گسترش فقر در جامعه روستایی، افزایش شکاف بین شهرها و روستاها و مهاجرت از روستاها به شهرها شده است.

پس از چند دهه تجربه ناموفق در رسیدن به توسعه و صنعتی شدن، این مسئله آشکار شده است که لازمه رسیدن به توسعه توجه به روستاها و بخش روستایی به‌عنوان بخش پایه است. علاوه بر آن، وجود نابرابری شدید بین روستاها و شهرها و عدم تعادل بین بخش کشاورزی و صنعتی خود به عدم تعادل در سیستم کلی جامعه منجر می‌شود. رسیدن به توسعه نیازمند برقراری تعادل بین جامعه شهری و روستایی، بین بخش صنعت و کشاورزی و بین همه اجزاء تشکیل‌دهنده سیستم جامعه و سرزمین است. با روشن شدن اهمیت توسعه روستایی در توسعه ملی، از دهه ۱۹۵۰ به

بعد نظریات، دیدگاهها و روشهای مختلفی برای رسیدن به توسعه روستایی مطرح شده و در سطح کشورهای مختلف مورد تجربه قرار گرفته است. این نظریات و دیدگاهها طیف وسیعی را در برمی گیرد، از دیدگاههایی که توسعه روستایی را به عنوان یک رهیافت توسعه ملی و یک راهبرد جایگزین مطرح می سازند، تا نظرهایی که بر توسعه بخش یا جنبه های خاصی از جامعه روستایی تأکید می کنند. آشنایی با نقاط قوت و ضعف این نظریات، دیدگاهها، روشها و زمینه ها، شرایط و عوامل موفقیت یا عدم موفقیت آنها ممکن است نقش مهمی در انتخاب استراتژی مناسب توسعه و برنامه ریزی روستایی داشته باشد.

هدف این کتاب بیان ضرورت و اهمیت توسعه روستایی و ارائه نيمرخی تاریخی از دیدگاهها و راهبردهای توسعه روستایی و برخی از روشهای کمی و مقدماتی برنامه ریزی توسعه روستایی، در یک مجموعه برای دانشجویان رشته های علوم اجتماعی، جغرافیا، برنامه ریزی روستایی و برنامه ریزی شهری و منطقه ای است. در راستای هدف مذکور مطالب این کتاب در دو بخش و هشت فصل تنظیم شده است.

بخش اول با عنوان دیدگاههای برنامه ریزی توسعه روستایی، شامل پنج فصل است. در این بخش ابتدا مفاهیم روستا، توسعه و توسعه روستایی تعریف شده و سپس دیدگاههای توسعه و راهبردهای توسعه روستایی بررسی شده است. چنان که در فصل اول مفهوم روستا تعریف شده و سعی گردیده تعاریف گوناگون از روستا و روستایی از دیدگاههای مختلف بررسی شود و در پایان فصل مطالعه کننده فارغ از تعریفهای متعدد و متنوع برداشت روشنی از روستا و روستایی داشته باشد.

در فصل دوم اهمیت و جایگاه بخش روستایی در فرایند توسعه از ابعاد مختلف بررسی شده است. در این فصل اهمیت بخش روستایی هم در سطح جامعه جهانی و هم در سطح ملی، بررسی شده و با توجه به وزن جمعیتی، جایگاه اقتصادی و تولیدی و اکثریت فقیر مستقر در آن بر این نکته تأکید شده است که بخش روستایی نیازمند توجهی درخور مرتبه خود است. در این فصل با نگاه خاص به بخش روستایی ایران این مسئله مورد تأکید قرار گرفته است که بخش قابل توجهی

از مشکلات و نارساییهای جامعه روستایی و حتی جامعه شهری به عدم توجه مناسب و کافی به بخش روستایی مربوط می‌شود.

در فصل سوم مفاهیم و دیدگاههای توسعه و توسعه روستایی و نظریات و الگوهای توسعه بررسی شده است. در این فصل به دیدگاههای رشد اقتصادی، توسعه اجتماعی، اقتصادی، توسعه پایدار و توسعه پایدار انسانی مروری گذرا شده است. سپس با تأکید بر توسعه انسانی و پایدار نقش مردم در فرایند توسعه یادآوری شده است و بر این موضوع تأکید شده که نحوه نگرش به بخش روستایی و الگوها و برنامه‌های توسعه روستایی در قالب دیدگاهها و الگوهای توسعه متفاوت است.

در فصل چهارم راهبردهای توسعه روستایی طی چند دهه اخیر بر اساس نمای تاریخی بیان شده است و نقاط قوت و ضعف هر یک از راهبردهای توسعه روستایی تجربه شده و پیامدهای به کارگیری آنها بر جامعه روستایی بررسی شده است.

علاوه بر راهبردهای توسعه روستایی که جهت گیری اجتماعی یا اقتصادی دارند، راهبردهای فضایی به عنوان بخش دیگری از راهبردهای مورد استفاده در توسعه نقاط و نواحی روستایی بررسی شده است. بعد فضایی مانند ابعاد اقتصادی، اجتماعی یکی از ابعاد دیگر توسعه است. ایجاد تعادل در سطح سرزمین و مناطق مختلف و بین سکونتگاههای کوچک و بزرگ نیازمند برنامه‌ریزی و توجه مناسب به سلسله مراتب نواحی و سکونتگاههاست. در این فصل نظریات و راهبردهای رسیدن به الگوی فضایی مناسب بررسی شده است.

در فصل پنجم از فرایند برنامه‌ریزی روستایی در برنامه‌های توسعه صحبت شده است. در این فصل فرایند برنامه‌ریزی و مراحل آن، نحوه نگرش به برنامه‌ریزی توسعه روستایی، فرایند برنامه‌ریزی و شناخت جامعه روستایی مورد بحث قرار گرفته است و سپس جایگاه بخش روستایی در برنامه‌ریزی ملی کشور و برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی ارزیابی شده است.

در بخش دوم روشهای برنامه‌ریزی روستایی و تکنیکهای مورد استفاده در مراحل مختلف برنامه‌ریزی توسعه روستایی در فصلهای ششم، هفتم و هشتم آورده

شده است. در فصل ششم از روشهای پژوهش در روستا و فرایند شناخت و جمع‌آوری اطلاعات به‌عنوان اساسی‌ترین مرحله در برنامه‌ریزی بحث شده است. با توجه به ویژگیها و ماهیت جامعه روستایی، جمع‌آوری اطلاعات و کسب شناخت، روشهای ویژه خود را می‌طلبد و معمولاً روشهای مرسوم جمع‌آوری اطلاعات به تنهایی نمی‌تواند شناخت مناسبی از موضوع به همراه داشته باشد. در این فصل بر روشهای مشارکتی جمع‌آوری اطلاعات و روشهایی که مردم روستا در مراحل مختلف فرایند جمع‌آوری اطلاعات، کسب شناخت، برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌ها در روستاها و مناطق روستایی مشارکت دارند به‌عنوان روشهای مناسب شناخت و برنامه‌ریزی روستایی تأکید شده است.

در فصل هفتم و هشتم از برخی از روشهای کمی برای برنامه‌ریزی روستایی بحث شده است. روشهای سطح‌بندی و تعیین‌کننده اولویتهای توسعه و مدلهای تعیین‌کننده سطح توسعه و برخورداری، نشان‌دهنده وضعیت توزیع، برابری و نابرابری از جمله روشهای مورد نیاز و رایج در برنامه‌ریزی روستایی است که در این فصلها نحوه اجرا، محاسبه مدلها و زمینه‌ها و موارد کاربرد آنها بیان شده است.

این مجموعه حاصل تجربه دوازده سال تدریس دروسهای برنامه‌ریزی روستایی، جامعه‌شناسی روستایی و جغرافیای روستایی و ارتباط و درگیری مستقیم با موضوع توسعه و برنامه‌ریزی روستایی در کشور است. تلاش نویسنده بر این بوده تا مجموعه‌ای فراهم نماید که نیم‌رخ تاریخی از دیدگاهها، تجربه‌ها، موفقیتها و شکستها در زمینه توسعه و برنامه‌ریزی روستایی را منعکس کند و دانشجویان، برنامه‌ریزان و مطالعه‌کنندگان کتاب به برداشتی پیوسته و منسجم از موضوع دست یابند. همچنین با مدلها و روشهای برنامه‌ریزی روستایی که ممکن است در مطالعات روستایی یا برنامه‌ریزی برای جامعه و مناطق روستایی استفاده شوند، آشنا شوند. با توجه به گستردگی موضوع و ماهیت کتاب، همچنان که در عنوان کتاب نیز آمده است، موضوعات به صورت مقدماتی بررسی و مرور شده‌اند. بدیهی است که بررسی دقیق، تحلیل و ارزیابی هر یک از فصول خود می‌تواند موضوع کتابی باشد که از دامنه اهداف این مجموعه خارج است.

نویسنده خود بر این موضوع واقف است که این مجموعه کاستیهای بسیاری دارد و تنها انگیزه تدوین آن کمبود متون و منابع درسی در این زمینه به‌ویژه به زبان فارسی بوده است؛ بنابراین ضمن پذیرش تمامی کاستیها نویسنده قدردان کسانی که یادآور اشکالات باشند خواهد بود.

این مجموعه با تشویق، حمایت و پشتیبانی گروه جامعه‌شناسی «سمت» تدوین شده و لازم است از دست‌اندرکاران این سازمان به‌ویژه آقای دکتر محمدرضا سعیدی مسئول گروه جامعه‌شناسی و آقای رضا عبدالرسولی و خانم مریم شجاعی کارشناسان گروه مذکور نهایت قدردانی و سپاس را داشته باشم. همچنین از تمامی اساتیدی که با پیشنهادهای عالمانه خود به رفع برخی از کاستیها کمک کرده‌اند و از راهنماییهای خود مرا بی‌نصیب نگذاشته‌اند کمال تشکر را دارم. به‌ویژه لازم است که از داوران محترم این کتاب که با قبول زحمت مرور متن اولیه این کتاب و با پیشنهادهای تخصصی، عالمانه و دلسوزانه خود به ویرایش مجدد متن و رفع برخی از کاستیهای آن کمک بسیار نمودند، نهایت سپاس و قدردانی را داشته باشم.

لازم است از همسر فداکارم که در دو سال رنج و زحمت تدوین این کتاب یار و یاورم بودند و تمامی سختیها و ناملایمات زندگی را تحمل نمودند، سپاس‌گزاری کنم.

محمود جمعه‌پور

اردیبهشت ۱۳۸۳